

Political parties are important subjects of elections of representative bodies

Ikhtiyor BEKOV¹

Tashkent State Law University

ARTICLE INFO

Article history:

Received September 2021

Received in revised form

15 September 2021

Accepted 20 October 2021

Available online

15 November 2021

Keywords:

political parties,
elections,
electoral process,
representative body of the
subject of the electoral
process,
election commissions,
election campaigning.

ABSTRACT

The article analyzes the role of political parties in the formation of representative bodies. In particular, the legal basis of their participation as an important subject of the electoral process. A comparative analysis of the mechanism of exercising the powers of political parties at each stage of the electoral process is carried out. The article also analyzes the legal and political experience of foreign countries in legislative and law enforcement aspects. The author presents relevant proposals and recommendations for improving the legal framework for the participation of political parties in the electoral process.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss10/S-pp442-452>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Сиёсий партиялар – вакиллик органлари сайловининг муҳим субъекти

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

сиёсий партиялар,
сайлов,
сайлов жараёни,
сайлов жараёни субъекти¹
вакиллик органи,
сайлов комиссиялари,
сайловолди ташвиқоти.

Ушбу мақолада муаллиф сиёсий партияларнинг вакиллик органларини шакллантиришдаги ролини, хусусан, сайлов жараёнининг муҳим субъекти сифатида иштирокининг ҳуқуқий асослари таҳлил этилган. Сиёсий партияларнинг сайлов жараёнининг ҳар бир босқичи бўйича ваколатларини амалга ошириш механизми ҳамда бу борада хорижий мамлакатлар тажрибаси қиёсий таҳлил қилган. Шунингдек, сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги иштирокининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш бўйича тегишли таклиф ва тавсиялар келтирилган.

¹ DSc in Law, Associate Professor of the Department of Tashkent State Law University, Tashkent, Uzbekistan

Политические партии – важные субъекты выборов представительных органов

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

политические партии,
выборы,
избирательный процесс,
представительный орган
субъекта избирательного
процесса,
избирательные комиссии,
предвыборная агитация.

В статье анализируется роль политических партий в формировании представительных органов. В частности, правовые основы их участия в качестве важного субъекта избирательного процесса. Проведен сравнительный анализ механизма осуществления полномочий политических партий на каждом этапе избирательного процесса. Также анализируется юридический и политический опыт зарубежных стран в законодательном и правоприменительном аспекте. Автором представлены соответствующие предложения и рекомендации по совершенствованию правовой базы для участия политических партий в избирательном процессе.

Эътироф этиш жоизки, сайловлар сиёсий партиянинг давлат ҳокимиюти органларини шакллантиришда ва улар фаолиятида бевосита иштирок этишининг энг муҳим омилидир. Сиёсий партиялар ҳозирги Ўзбекистонда сайлов жараённинг асосий субъекти ҳисобланади ва бу воқелик, ўз навбатида, кўп партиявий тизим сифат жиҳатидан структуралашувини намоён этади. Ушбу жараённинг марказий катализатори – давлат вакиллик органлари депутатларини сайлашдир. Сайлов кампанияси давомида сиёсий партияларнинг барқарорлиги, мустаҳкамлиги ва уларнинг сайловолди дастурлари қоидаларининг сайловчилар умид ва интилишларига мувофиқлиги синовидан ўтказилади. Шу тариқа, сиёсий партиялар сиёсий жиҳатдан ўз фаолиятида кенг қўламли ижтимоий мақбулликларни ҳисобга олишга мўлжалланган, сиёсий жиҳатдан тизимлашган давлат ҳокимиюти вакиллик органлари шаклланишини таъминлайдилар.

Сиёсий партияларнинг сайловлардаги иштироки “давлат бошқарувида сиёсий иштирок этиш” деб номланган янада кенгроқ жараённинг таркибий қисмидир. Мутахассислар сиёсий иштирокни қўйидагича таърифлайдилар: бу фуқаролик жамияти ва давлат ўртасидаги муносабатларга воситачилик қилувчи турли хил ҳуқуқий шаклларда олиб бориладиган жараён бўлиб, унинг давомида фуқаролар давлат – ҳокимият муносабатларига дахлдор тарзда, ўз сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланган ҳолда давлат ишларини бошқаришда қатнашадилар, ўз манфаатларини ифода этадилар, давлат томонидан зарурый, қонуний эътибор (реакция)ни, муносабатни келтириб чиқарадилар. Амалга ошириш услуги бўйича партияларнинг сайловларда иштирок этишининг бевосита шаклига, интенсивлиги ва изчиллиги жиҳатидан эса – сиёсий иштирокнинг доимий шаклига тааллуқли бўлиши мумкин.

Сиёсий партияларнинг давлат ҳокимиюти қонун чиқарувчи органларини шакллантириш ва фаолият кўрсатишида иштирок этиш амалиётини чуқур таҳлил қилиш долзарб муаммоларни аниқлаш ва уларнинг ечимини топишга, шунингдек, жамоатчилик билан алоқалар соҳасидаги қонунчиликни янада такомиллаштириш бўйича таклифларни ишлаб чиқишга кўмаклашади.

Сиёсий партияларнинг сайловларда иштирок этиш зарурати, партияниң ўз дастурлари асосида фуқароларнинг манфаатларини амалга оширишга оид миссияси ва масъулияти билан белгиланади. Бундан ташқари, партия сайловолди ташвиқоти пайтида ўз электоратининг устуворликларини, истак ва интилишларини инобатга олади.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, илмий адабиётларда “сайлов жараёни субъекти”, “сайлов муносабатларининг субъекти”, “сайлов жараёнининг иштирокчиси” атамалари, одатда, ўз мазмунига кўра бир хил тушунчалар сифатида талқин қилинади. Сайлов жараёнининг субъектлари ҳақида гапирадиган бўлсак, улар сайлов жараёнидаги қонунда назарда тутилган процессуал хуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган сайлов кампаниясининг барча иштирокчиларини ўз ичига олади. Тадқиқотимиз мавзусига татбиқан, биз қуйидагиларни таъкидлаймиз: албатта, фуқаролар, давлат органлари, оммавий ахборот воситалари ва сайлов муносабатларининг бошқа иштирокчилари сайлов жараёнининг субъектлари қаторига киради. Аммо, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодларни кўрсатиш хуқуқига келсак, ушбу хуқуққа фақат сиёсий партияларгина эга.

Ўзбекистон сайлов қонунчилиги эволюциясини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, сўнгги йигирма йил мобайнида сайлов жараёнида сиёсий партиялар ролининг ошиши тенденцияси кузатилмоқда. Ушбу ҳолат амалдаги қонунларга бир қатор ўзгартиш ва қўшимчаларнинг изчил тарзда қабул қилиниши, сўнгра Сайлов кодексининг қабул қилиниши билан тасдиқланади. Унинг мазмунида сайлов жараёнида сиёсий партиялар мақомининг сезиларли ошганлигини кўриш мумкин.

Сиёсий партияниң сайлов жараёнидаги иштироки, бизнинг фикримизча, уларнинг конституциявий функцияларини маҳсус ташкилий-хуқуқий шакллар орқали амалга ошириш жараёни сифатида талқин этилиши мумкин: бу – депутатликка номзодларни кўрсатиш, имзо йиғиш ва бошқалар. Қонунчиликда сиёсий партиялар сайлов кампаниясига киришгандан кейин эга бўладиган ваколат ҳамда мажбуриятларнинг аниқ рўйхати белгиланган.

Сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги муайян ваколатларини ушбу жараённинг асосий босқичларига қараб гурухлаштириш мумкин. Мазкур ёндашув асосида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- вакиллик органлари депутатлигига номзодларни кўрсатиш бўйича ваколатлар;
- сиёсий партияниң парламент сайловларида иштирокини қўллаб-қувватловчи сайловчиларнинг имзоларини йиғиш бўйича ваколатлар;
- сайловларда иштирок этиш билан боғлиқ барча масалалар бўйича сиёсий партия иродасининг ифодачиси бўлган ваколатли вакилларни тайинлаш ваколати;
- сайлов жараёнининг барча босқичларида партиялар номидан овоз бериш жараёнида назоратни амалга оширадиган кузатувчиларни тайинлаш бўйича ваколатлар. Айнан сайлов жараёнининг ушбу босқичи билан сайлов қонунчилигининг аксарият бузилишлари боғлиқдир, шунинг учун овоз бериш жараёни, овозларни ҳисоблаш ва сайлов натижаларини аниқлашга кузатувчилар томонидан диққат билан эътибор қилинишини талаб этади;
- сайловолди ташвиқотида қатнашишга жалб қилиш бўйича ваколатлар;
- сайловни молиялаштиришда иштирок этиш бўйича ваколатлар;
- сайлов комиссияларининг қарорлари устидан шикоят қилиш, шунингдек судларга сайлов қонунчилиги бузилганлиги тўғрисида шикоят аризаларини юбориш бўйича ваколатлар (Сайлов кодексининг 101 ва 102-моддалари).

Юқорида санаб ўтилганлар, сиёсий партияларнинг сайлов жараёнининг субъекти сифатида уларнинг мақоми билан боғлиқ бўлган жуда кенг ваколатларга эга эканлигини таъкидлашга имкон беради.

Сайлов жараёнини динамик жараён сифатида тавсифлаб, Молдова мутахасисларининг “сайлов тизими тўрт асосий таркибий қисм: сайловларни ташкил этиш, сайловолди кампаниясини олиб бориш, сайловларни ўтказиш ва сайлов натижаларини аниқлаш ўз ичига олади”, – деган фикрларини қўллаб-куватлаймиз. Ўз навбатида, ушбу таркибий қисмларнинг ҳар қайсиси бир неча босқичларни ўз ичига олади. Бу босқичларда сиёсий партиялар муайян ҳаракатларни амалга оширадилар.

Шундай қилиб, сиёсий партияга тегишли сайлов комиссияси томонидан сайловда иштирок этишга рухсат берилгандан кейин амалга ошириладиган асосий вазифаси, муносиб номзодларни ўзининг ваколатли коллегиал органи томонидан қўрсатилишидир. Чунки, ушбу жараёнда партия сайловчилар олдига ўзининг йиллар давомида тайёрлаган ва ишонган кадрлари рўйхатини тақдим этади. Сиёсий партиялар томонидан тақдим этиладиган рўйхат сайлов якунларига кўра қанчалик ўрин эгаллашни белгилаб берувчи асосий мезон саналади. Масалан, профессор В.Т. Кабишев номзодларни илгари суришни сайлов жараёнининг марказий босқичларидан бири деб ҳисоблайди, унинг фикрича, бу депутатлик корпусининг келажакдаги таркибини олдиндан белгилаб берувчи босқичдир. Дарҳақиқат, номзодларни танлаш ва таклиф қилиш партиялар томонидан сайловлар давомида ҳал қилинадиган устувор вазифалар қаторига киради, чунки, давлат ҳокимияти вакиллик органида кимлар ўрин эгаллаши кўп жиҳатдан айнан шунга боғлиқ.

Хорижий мамлакатлар сайлов ҳуқуқи амалиёти ва тажрибасидан маълумки, вакиллик органларига сайловларда номзод қўрсатиш ҳуқуқи сиёсий партиялардан ташқари фуқароларга, сайлов блокларига, сиёсий ассоциацияларга, меҳнат ташкилотлари сингари турли субъектларга тегишли бўлиши мумкин.

Ушбу субъектлар орасида сайлов блоклари (сиёсий коалициялар) алоҳида аҳамиятга эга. Чунки, барча сиёсий партиялар ҳам парламент сайловларида белгиланган минимал (5 ёки 7 фоизлик) “тўсиқ”дан ўта оладиган даражада овоз тўплаш имконига эга бўлмаслиги мумкин. Айниқса, сайловларда қанчалик кўп сиёсий партиялар иштирок этса, бу имконият шунчалик пасайиб кетади. Сайлов натижаларига кўра, имкон қадар кўпроқ овоз олиш ҳамда фракция тузиш имконига эга бўлиш мақсадида икки ёки ундан ортиқ сиёсий партиялар сайлов жараёни даврида битта блокка бирлашиши орқали сиёсий коалиция ташкил этиши мумкин. Агар, ЕХХТ аъзо 57 мамлакатнинг сайлов қонунчилиги таҳлили шуни қўрсатмоқдаки, ушбу ташкилотга аъзо 40 та мамлакат қонунчилигида сайлов блоклари (сиёсий коалиция) номзод қўрсатиш ҳуқуқига эга. Ушбу рўйхатга Австрия, Бельгия, Испания, Италия, Португалия, Германия, Туркия, Азарбайжон, Арманистон, Грузия каби мамлакатларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Сайлов блоклари (сайлов коалицияси) масаласи С. Голдер, Э. Тилман, Р. Ибенскас, Р.А. Кандыба, С.С. Заикин, А.В. Петров каби тадқиқотчилар илмий ишларида ўрганилган.

Бизнингча, кўп партиявийлик тизими ривожланган мамлакатлар тажрибасидан келиб чиқиб, келажакда янги ташкил этилган ёки етарли сиёсий қўллаб-куватлашга эга бўлмаган, дастурлари ўзаро яқин бўлган сиёсий партияларга

вакиллик органларида етарли ўринни эгаллай олиш имконини таъминлаш мақсадида миллий сайлов қонунчилигимизга вакиллик органларига номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар қаторига янги институт “сайлов блоклари”нинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш таклиф этилади.

Муаллифлик таърифига кўра, “Сайлов блоки бу – сайлов кампанияси расмий эълон қилингандан кейин икки ёки ундан ортиқ сиёсий партияларнинг бўлажак сайловларда умумий сайловолди дастури асосида биргалиқда иштирок этиши мақсадида ихтиёрийлик асосида бирлашган ва тегишли тартибда Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган бирлашма”.

Сайлов жараёнининг субъекти сифатида сиёсий партияларга хос хусусиятларни таҳлил қилиб, уларнинг таърифига оид турли методологик ёндашувларни қайд этиш мумкин. Бироқ, қуйидагича таърифланган умумий талқинни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Сиёсий партиялар ушбу муносабатларнинг ягона ваколатли субъекти сифатида электорал функцияни бевосита давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайланадиган лавозимларга номзодлар кўрсатиш орқали амалга оширадилар ва кейинчалик давлат ҳокимиятини амалга оширишда ҳам иштирок этадилар.

Юқорида таъкидланганидек, тадқиқотимизда вакиллик органлари деганда биз фуқаролар томонидан маълум муддатга сайланадиган, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида белгиланган оммавий-ҳокимият ваколатларига эга бўлган маҳсус коллегиал тузилмалар бўлган Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ҳамда халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларини тушунамиз. “Вакиллик органи” атамасидан келиб чиқадиган бўлсак, шунингдек унинг қонунда мустаҳкамланган ваколатлари доираси ушбу органнинг асосий функциялари аҳоли манфаатларини ифодалаш, қонун ижодкорлиги фаолияти, ижро этувчи органларни шакллантириш ва уларнинг фаолияти устидан назорат қилишdir.

Сиёсий партияларнинг сайловларда иштирок этишининг муҳимлиги тўғрисида гапириб, С.И. Каспэ ва А.М. Салмин ҳақли равишда қуйидагиларни таъкидлайдилар: “Кенг тарқалган сиёсий фалсафа нуқтаи назаридан ҳар қандай сайловнинг мақсади очиқлик ва шаффофликдир. Бу сайланган ҳокимият органидаги сиёсий кучлар нисбатининг мувозанати овоз бериш пайтида мавжуд бўлган жамоатчилик фикри ҳолатига максимал даражада мос келишини таъминлашdir”.

Демократик сайловларнинг асосий мезонларидан бири – шаффофлик (очиқлик) бўлиб, у фуқаролик жамияти институтларини жамоатчилик назоратини амалга оширишда, шу жумладан, сайлов жараёнининг барча босқичларида кузатишни, қонун ҳужжатларида ушбу назоратнинг шакллари ва тартибларини белгилашда иштирок этишининг қонуний имкониятларини яратади.

Фикримизча, сиёсий партиянинг сайловларда иштирок этишини партия ҳуқуқий мақомининг асосий белгиси, унинг муҳим мақсадларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. Агар улар ўзларининг электорал функциялари саналган, сайловларда қатнашмасалар, унда партиянинг бошқа ҳар қандай фаолияти ўз маъносини йўқотади.

Сиёсий партиянинг вакиллик органидаги фаолияти соҳасидаги ҳуқуқий нормалар йиғиндисини Ўзбекистон Республикасида сиёсий партиянинг конституциявий-ҳуқуқий мақомининг элементлари бўлган бир қатор ҳуқуқий институтларга ажратиш мумкин. Улар орасида сиёсий партияларнинг ҳуқуқ

субъектлилиги, сиёсий партиялар фаолиятининг асосий принциплари, сиёсий партияларнинг ваколатлари, партиялар томонидан амалга ошириладиган функциялар, шу жумладан, электорал функцияси ва давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этиш функцияси, сиёсий партиялар хукуқларининг кафолатлари, сиёсий партияларнинг конституциявий-хукуқий жавобгарлиги кабиларни келтириб ўтиш мумкин.

Агар сайлов (сайлаш) жараёни сайлов тизимининг асосий элементи бўлса, унда овоз бериш (Election) давлат органларини шакллантиришнинг усулидир. “Жараён” (лот. “prosess” – олдинга интилиш) ҳодисалар, ҳолатлар ва ўзгаришларнинг ривожланишидаги кетма-кет алмашиб сифатида тушунилади. Шундай қилиб, электорал жараён - бу сайловларни ташкил этишда юзага келадиган мураккаб жараён бўлиб, ушбу жараён субъектларининг (номзодлар, сиёсий партиялар ва бошқалар) сайловларни ўtkазиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатлари йиғиндиси тушунилади.

У. Искандаров “сайлов жараёни” тушунчасини аниқлашга иккита асосий ёндашув мавжудлигини таъкидлайди. Улардан бири – сайлов жараёни босқичларининг динамикаси, ўзаро боғлиқлиги ва сайловларнинг қонунийлигини таъминлаш, иккинчиси – процедура (тартиб-таомиллар)лар йиғиндиси орқали белгилаш. Е.С. Юсубов ҳам, сайлов жараёни тушунишда иккита ёндашувни ажратиб қўрсатади: кенг маънода, унда “сайлов жараёни” тушунчasi “сайлов кампанияси” тушунчasi билан айнан дейилади (яъни, сайлов эълон қилиш тўғрисида қарор расмий эълон қилинган кундан бошлаб, то унинг натижалари эълон қилинадиган кунгача бўлган давр) ва тор маънода, унда сайлов жараёни қонуний босқич бўлиб, сайлов процедуралари йиғиндисини ва субъектларнинг сайлов хатти-ҳаракатларининг муайян кетма-кетлигини ўз ичига олади.

Бизнинг тадқиқотимиз доирасида сайлов жараёнининг субъектлари давлат ҳокимияти вакиллик органларини шакллантиришга қаратилган ҳаракатларни амалга оширадиган якка тартибдаги (фуқаролар ва мансабдор шахслар) ва жамоавий (давлат органлари, сайлов комиссиялари, сиёсий партиялар) сайлов иштирокчилари ҳисобланади.

Вакиллик органларига сайланиш ҳар бир фуқаронинг индивидуал хукуқи саналади. Ушбу хукуқни амалга оширишда сиёсий партиялар катта аҳамият касб этади, чунки айнан улар депутатликка номзодларни кўрсатиш хукуқига эга бўлган ягона субъектдир. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Сайлов кодексига мувофиқ, сайловчилар сиёсий партиянинг сайловолди дастури ёки номзоднинг шахсига қараб маълум бир номзодга овоз беришади. Тан олиш керак, мамлакатимизда аксарият сайловчилар сиёсий партияларнинг сайлов олди дастури ва унинг мазмун-моҳиятига қараб эмас, балки балки номзоднинг автобиографияси ва амалдаги обрўсига қараб овоз беришади. Айнан сиёсий партиялар давлат ҳокимиятининг вакиллик органида улардан сайланган депутатлар сонига мутаносиб равишда жой олади. Шунинг учун партияни сайлов жараёнининг асосий жамоавий иштирокчиларидан бири сифатида эътироф этиш лозим.

Номзод кўрсатиш босқичининг аҳамияти шундаки, у келажакда вакиллик органида фаолият юритувчи депутатлар корпусини белгилаб беради. Одатда, партиялар ўзларининг ватанпарвар, давлат даражасида фикрловчи, масъулиятли, тажрибали, қобилиятли ташкилотчи, малакали мутахассислиги билан ажралиб турадиган шахсларни ўз номзодлари сифатида кўрсатишга ҳаракат қиласидар.

Сиёсий партиянинг вакиллик органлари депутатлигига номзодларни кўрсатиш тўғрисида қарори қайси орган ваколатига кириши одатда, уларнинг Уставларида белгиланади.

Сиёсий партия Адлия вазирлигида сайлов кампанияси бошланганлиги тўғрисида эълон қилинган кундан тўрт ойдан кечиктирмасдан рўйхатдан ўтган ва 40 000 сайловчи имзосини йиққан тақдирда, депутатликка номзодларни кўрсатиш ҳукуқига эга бўлади. Ўзбекистон Республикаси Сайлов кодексининг 38-моддасига мувофиқ, Марказий сайлов комиссияси томонидан Қонунчилик палатасига депутатлар сайлови пайтида сиёсий партияларга белгиланган шаклдаги имзо варақалари берилади. Сиёсий партия сайловчиларнинг имзоларини фақат сиёсий партиянинг ваколатли вакили рўйхатдан ўтганлик тўғрисидаги гувоҳномани олганидан кейин тўплаш ҳукуқига эга бўлади. Сайловчилар бир ёки бир нечта сиёсий партияларни қўллаб-қувватлаш учун имзо қўйиш ҳукуқига эга.

Номзодни кўрсатгандан сўнг, сиёсий партия сайлов жараёнидаги сайловолди ташвиқотида қатнашади ҳамда уни амалга оширади. Сайловолди ташвиқоти – сайлов кампаниясининг энг муҳим ва мураккаб босқичларидан бири бўлиб, бу сайловчилар орасида номзоднинг ижобий имиджини шакллантиришга ва уларни унга овоз беришга ундашга қаратилган фаолиятдир. Ташвиқот фаолият сифатида ҳар доим муайян ҳаракатни бажаришдан иборат, шунинг учун ҳаракатсизликни ташвиқот деб бўлмайди. Бунда ташвиқот ишлари маълум бир даврда олиб борилиши, қонунда тақиқланмаган турлари, шакллари ва усулларига эга бўлиши мумкин. Масалан, сайлов стратегиясининг муҳим элементи бу сайлов кампаниясини дастурий таъминлаш ҳисобланади. Дастурий хужжат, сайловолди платформаси нафақат ахборот бериш (сайловчиларга номзод нимага эришмоқчи эканлиги тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун), балки реклама (қўшимча сайловларда қўллаб-қувватлаш) вазифасини ҳам ўтайди.

Сайлов кодексининг 45-моддасига кўра, сайловолди ташвиқотининг турлари, шакллари ва усуллари бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғлиқ тушунчалардир. Демак, агар сайловолди ташвиқотининг турлари ва усуллари тарғибот ишларининг мазмунини, уни амалий амалга ошириш тартибини тавсифласа, у ҳолда ташвиқот шакллари ташвиқот тадбирларини ташкил этиш ва ўтказиш усулларидир. Шунинг учун ташвиқот тури унинг шакли ёки услугига нисбатан анча кенг категория ҳисобланади.

Сайловларнинг боришини кузатиш электорал функциянинг ажралмас қисми бўлиб, уни расмий ваколатли вакиллар ва кузатувчиларсиз амалга ошириш анча мушкил бўлган бўлар эди.

Сайлов жараёнида сиёсий партияларнинг иштироки доирасида партияларнинг ваколатли вакиллари ҳамда кузатувчилар институти ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу сайловларнинг очиқлиги ва ошкоралигини англатади, сайлов комиссиялари фаолиятидаги энг муҳим тамойилларнинг амалга оширилишини таъминлайди.

Сайлов кодекси нормаларига кўра, сиёсий партияларнинг кузатувчилари:

- сайлов комиссияларининг мажлисларида қатнашиш;
- номзодларни кўрсатиш бўйича учрашувларда, номзодларнинг сайловчилар билан учрашувларида қатнашиш;

• сайлов участкасида бўлиш, тайёргарлик ишларининг боришини, яширин овоз бериш учун кабиналарни ёки хоналарни жойлаштириш ва сайлов кутиларини мухрлаш, фуқароларни рўйхатдан ўтказиш, бюллетен олиш жараёнини кузатиш;

• овозларни ҳисоблаб чиқиш ҳамда якуний баённома шакллантиришда қатнашиш; якуний баённомадан кўчирма олиш; қонун бузилиш ҳолатлари ҳақида хабар қилиш.

Кузатувчиларнинг мавжудлиги депутатликка номзодларга ва сиёсий партияларга овоз бериш қандай ўтаётгани тўғрисида маълумот олиш имконини беради. Сайлов комиссиялари ва сиёсий партияларининг ўртасидаги муносабатлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, сайлов комиссиялари фаолияти устидан сиёсий партияларнинг жамоатчилик назорати муҳим ўрин тутади. Фикримизча, сиёсий партияларнинг сиёсий тизимнинг энг муҳим акторларидан бири сифатида маслаҳат овози билан иштирок этиш ваколатини бериш сайлов комиссиялари фаолиятини янада очиқлаштиришга хизмат қиласди.

Қозоғистон ва Россия Федерацияси сайлов қонунчилигига кўра, сиёсий партиялар сайлов комиссиялари фаолияти “маслаҳат овози” асосида сайлов комиссияси фаолиятида савол бериш, муҳокамаларда қатнашиш, масала киритиш, ўз позицияларини билдириш каби муҳим вазифаларни амалга оширади. Эътиборли жиҳати, маслаҳат овозига жалб қилинган сиёсий партиялар комиссия қарор қабул қилишда иштирок этмайди ва уларга ҳақ тўланмайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, амалдаги қонунчиликка сайловларда иштирок этаётган сиёсий партияларга сайлов комиссиялари фаолиятида маслаҳат овози билан иштирок этиш ҳуқуқини бериш таклиф этилади.

Бундан ташқари, сайлов комиссияларининг сиёсий партия билан муносабатларини рақамлаштириш ҳам долзарб аҳамиятга эга. Сўнгги йилларда “рақамли сайлов комиссиялари” ва “сайлов комиссияларини рақамлаштириш” тушунчалари кенг ишлатилмоқда. МДҲ давлатларида Ю. Абрамов, А. Кузьмин, Ю. Трифонов, Й. Кастро娃, В. Минат каби олимлар сиёсий партиялар ва сайлов комиссиялари ўртасидаги муносабатларни рақамлаштириш заруриятини асослантирган. Хорижий мамлакатлардан К. Хаеншен, Ж. Вольф, Р. Гибсон, С. Вард, Д. Крайс, С. Жанинский каби олимлар ҳам сиёсий партиялар ва сайлов комиссиялари ўртасидаги муносабатларни рақамлаштиришнинг янги тенденцияларини илгари суради.

Фикримизча, рақамли технологиялар имкониятларидан фойдаланган ҳолда “рақамли сайлов комиссияси” иборасини ва унинг ҳуқуқий асосларини шакллантириш мақсадга мувофиқ. Мазкур янги тартибининг жорий этилиши сиёсий партияларнинг тегишли тартибда рўйхатдан ўтиш ва сайлов комиссиялари ваколатига кирувчи тегишли гувоҳномаларнинг расмийлаштиришни масофадан туриб амалга оширишга имкон яратади.

Сиёсий партияларнинг вакиллик органларини шакллантириш жараёнида иштирок этиши жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини мувофиқлаштиришда муҳим роль ўйнайди. Электорал функцияни амалга ошириш натижасида сиёсий партия (унинг номзоди) давлат ҳокимиятининг вакиллик органига демократик сайловлар жараёнида сайловчиларнинг ишончини қозонган ҳолда ҳокимият билан муносабатлар тизимига, ўз фракцияси (гуруҳи) орқали эса – давлат ҳокимияти институтига қўшилади, унинг таркибий қисмига айланади. Натижада, сиёсий партиянинг ҳокимона салоҳияти нафақат электорат манфаатларини ифода этиши, балки ҳокимиятни амалга ошириш механизмига айланishi, қонунлар ва бошқа ҳуқуқий қарорларни қабул қилишда иштирок этиши билан муҳим институт сифатида гавдаланади.

Шу билан бирга, айрим манбааларда таърифланганидек, замонавий партияларни “сайлов машиналари” деб тавсифлаш ноўрин бўлар эди, гарчи ушбу иборада қайсиидир маънода мантиқ мавжуд бўлса ҳам, уни қувватлаш қийин. Уларнинг вазифалари ва фаолият йўналишлари шунчаки сайловларда ғалабага эришиш вазифасидан анча кенгроқ. Сиёсий партияларнинг фаолият кўрсатиш давомийлиги ва узвийлиги, уларнинг мавжуд тузилиши, фаолият кўрсатиш борасидаги партиявий тажрибаси, партия дастурини амалга ошириш услуби ва натижалари, жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланиш даражаси ва ижтимоий базаси каби хусусиятларини инобатга олиш зарур.

Ўзбекистонда амалдаги сайлов тизими бўйича турли олимлар турлича фикрлар билдирамоқда. Хусусан, О. Турғунов ҳамда М.Ш. Усманов. ўз тадқиқотларида келажақда мамлакатимизда пропорционал сайлов тизимига ўтиш таклифини беришган.

Мамлакатимизда ҳам бундай тизимни жорий қилиш таклифи Миллий тикланиш партияси ва бошқалар томонидан илгари сурилган. Ушбу таклиф Норматив-хуқуқий ҳужжатлари лойиҳалари муҳокамаси порталига ID-17986 рақами билан жойлаштирилган Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони лойиҳасига ҳам киритилгани диққатни жалб қиласди. Хуқушунос А. Йўлдошев фикрича, бундай сайлов тизими жорий қилинган давлатларда мажоритар ва пропорционал сайлов тизимларида камчиликлар бартараф қилинmasлиги туфайли янги ечимларни қидириш эҳтиёжи аён бўлади.

Сиёсий партияларнинг даражаси, кадрлар салоҳияти ва моддий-техник базаси ҳолати ушбу фикрни реализацияси бўйича шубҳа уйғотади. Фикримизча, айни пайтда биз пропорционал сайлов тизимига тайёр эмасмиз. Ҳозирги миллий сайлов тизимининг объектив ва субъектив жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда аралаш сайлов тизимига ўтишни ёқлаймиз.

Ушбу параграфга хулоса қиласдан бўлсак, шуни айтиш мумкинки, қонунда сиёсий партиялар сайлов жараёнида, яъни ҳокимиятнинг вакиллик органларини шакллантиришда алоҳида ўрин тутади. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги, аксарият хорижий давлатлар сингари, сиёсий партияларни сайлов жараёнининг асосий субъектларидан бири сифатида тан олади. Бу, биринчи навбатда, сиёсий партияларнинг ижтимоий ролини белгилашда, иккинчидан, сайловларнинг ҳар бир босқичида уларнинг иштирокини батафсил тартибга солища ўз ифодасини топмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Расулова Н.С. Сиёсий партиялар сайлов жараёнининг муҳим субъекти сифатида // <https://aniq.uz/yangiliklar/siyosiy-partiyalar-saylov-jarayonining-muhim-subekti-sifatida>, режим доступа открытый, дата обращения 24.01.2021 г.
2. Головань Л.А. Конституционно-правовое регулирование политического участия граждан в осуществлении государственной власти: автореф. дисс.канд. юрид. наук. - Ставрополь, 2005. -. С. 17.
3. Bekov I. Constitutional and legal basics for the participation of political parties in the formation of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis //Journal of Critical Reviews. - 2020. - Т. 7. - №. 11. - С. 1571-1577.

4. Биктагиров Р.Т. Субъект избирательного права Российской Федерации: конституционно-правовое исследование: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 2010. – С.64.
5. Электоральные процессы в Республике Молдова: реальность, тенденции и перспективы / Кишин. филиал Междунар. Ин-т мониторинга развития демократии, парламентаризма и соблюдения избирательных прав граждан гос.-участников МПА СНГ (МИМРД МПА СНГ). – Кишинэу: Princeps, 2015 (Tip. "T-PAR"). – С. 52.
6. Кабышев В.Т. Избирательное право и избирательный процесс России: Курс лекций. СГЮА: Саратов. 2013. - С. 56.
7. В. Лысенко. Порядок выдвижения кандидатов на парламентских выборах: зарубежный опыт / <http://www.rfsv.ru/education/informirovanie/poriadok-vydvizheniya-kandidatov-na-parlamentskikh-vyborakh-zarubezhnyi-opyt>
8. Golder S. N. Pre-electoral coalitions in comparative perspective: A test of existing hypotheses //Electoral studies. – 2005. – Т. 24. – №. 4. – С. 643-663.
9. Tillman E. R. Pre-electoral coalitions and voter turnout //Party Politics. – 2015. – Т. 21. – №. 5. – С. 726-737.
10. Ibenskas R. Understanding pre-electoral coalitions in Central and Eastern Europe //British Journal of Political Science. – 2016. – Т. 46. – №. 4. – С. 743-761.
11. Р.А.Кандыба. Общественно-политические движения и избирательные блоки в Российском партогенезе. / <https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvenno-politicheskie-dvizheniya-i-izbiratelnye-bloki-v-rossiyskom-partogeneze/viewer>
12. С.С. Заикин. Избирательные блоки в России: история и перспективы развития / <https://cyberleninka.ru/article/n/izbiratelnye-bloki-v-rossii-istoriyai-perspektivy-razvitiya>
13. Петров А. В. Избирательные блоки в сибирских парламентах: короткая, но яркая история /
14. Каспэ С.И., Салмин А.М. Граждане – электорат – фракции: преобразования политических мнений на выборах в Государственную Думу РФ в 1993, 1995 и 1999 гг. //Полития. 1999-2000. №4, С.23.
15. Беков И. Вопросы конституционно-правового регулирования правового статуса политических партий //Review of law sciences. – 2020. – Т. 5. – №. Спецвыпуск.
16. Искандаров У.С. К вопросу об определении понятия избирательного процесса // Общество и право. – 2007. – №4 (18). – С. 64
17. Макарцев А.А., Юсубов Э.С. Избирательное право и процесс в Российской Федерации: учебное пособие. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С.158.
18. Конституционный закон Республики Казахстан от 28 сентября 1995 года № 2464 О выборах в Республике Казахстан // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004029#pos=3;-88
19. http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&link_id=0&nd=102171479
20. Абрамов Ю. И. Москва, выборы, эксперимент //Выборы: теория и практика. – 2019. – №. 2. – С. 3-10.
21. Кузьмин А. В., Трифонов Ю. Н. Государственная избирательная политика: организационно-правовые основы, тенденции и механизмы реализации в современных условиях //Ученые записки Тамбовского отделения РоСМУ. – 2020. – №. 20.

22. Kostrova Y., Minat V. Foreign experience in the use of electronic technologies in electoral processes and possibilities of its application in Russia // Выборы: теория и практика. – 2015. – №. 2. – С. 44-53.
23. Haenschen K., Wolf J. Disclaiming responsibility: How platforms deadlocked the Federal Election Commission's efforts to regulate digital political advertising // Telecommunications Policy. – 2019. – Т. 43. – №. 8. – С. 101824.
24. Gibson R., Ward S. Parties in the digital age—a review article // Representation. – 2009. – Т. 45. – №. 1. – С. 87-100.
25. Kreiss D., Jasinski C. The tech industry meets presidential politics: Explaining the Democratic Party's technological advantage in electoral campaigning, 2004–2012 // Political communication. – 2016. – Т. 33. – №. 4. – С. 544-562.
26. Дмитриев Ю.А., Исраелян В.Б. Избирательное право. Учебник. - М., 2008. - С. 23.
27. О.К.Турғунов. Ўзбекистонда сайлов тизимининг институционал (хуқуқий) асосларини такомиллаштириш. 12.00.02 – Конституциявий хуқуқ. Маъмурий хуқуқ. Молия ва божхона хуқуқи Юридик фанлар доктори (DSc) диссертацияси автореферати 26-бет.
28. М.Ш.Усманов. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти шаклланишининг истиқболлари (ижтимоий-фалсафий жиҳатлари) 09.00.04 – ижтимоий фалсафа 09.00.02 – хуқуқ фалсафаси. Фалсафа фанлари доктори (dsc) диссертацияси автореферати Тошкент – 2019. 23-бет
29. Оманов X. Парламент сайловлари тизими ўзгарадими? // <https://yuz.uz/news/parlament-saylovleri-tizimi-ozgaradimi>
30. “Ўзбекистон миллий сайлов тизимини янада демократлаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонининг лойиҳаси. Ўзбекистон сайлов тизимини янада демократлаштириш, сайлов қонунчилиги ва амалиётини такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар дастурининг 10-банди // <https://regulation.gov.uz/uz/d/17986>.
31. Йўлдошев А. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш истиқболлари. Монография. – Т., 2021. – Б. 35.